

कुहू ! कुहू !

ना. सी. फडके

रिया पब्लिकेशन्स, कोल्हापूर

प्रमुख वितरक

अजब डिस्ट्रिब्युटर्स

६७८-ई, निदान हॉस्पिटलसमोर,

शाहूपुरी, २ री गल्ली, कोल्हापूर.

ajabpublications@gmail.com

कुहू ! कुहू ! : ना. सी. फडके

© सुरक्षित

प्रकाशक

रिया पब्लिकेशन्स
६७८-ई, निदान हॉस्पिटलसमोर,
शाहूपुरी, २ री गल्ली, कोल्हापूर.
riyapublications@gmail.com

प्रमुख वितरक

अजब डिस्ट्रिब्युटर्स
६७८-ई, निदान हॉस्पिटलसमोर,
शाहूपुरी, २ री गल्ली, कोल्हापूर.
ajabpublications@gmail.com

अक्षरजुळणी

रावजी देसाई

मुखपृष्ठ

चित्रमित्र पब्लिसिटी, कोल्हापूर.

मुद्रक

जयंत प्रिंटेरी

आवृत्ती

२२ ऑक्टोबर, २०१३

किंमत

₹ ३००/-

कुहू ! कुहू !

‘कुहू ! कुहू !’ च्या निमित्तानं...

पन्नासाव्या मैलाचा दगड मी ओलांडला आहे. पुढच्या मैलाच्या दिशेनं पावलं टाकण्याच्या विचारात आहे. तितक्यात कुणीतरी मला भेटतं आणि म्हणतं, ‘तुमच्याशी थोडं बोलण्याची इच्छा आहे.’ थोड्याच अंतरावर एक मोठा वृक्ष आहे. त्याच्या छायेत आम्ही दोघं बसतो. मी विचारतो, ‘काय बोलायचं आहे? बोला.’ तो म्हणतो, ‘खरं म्हणजे मला बोलायचं नाही. तुम्ही बोलावं आणि मी ऐकावं अशी माझी इच्छा आहे.’ मी साहजिकच विचारतो, ‘कशाबद्दल बोलू मी?’ तो उत्तर देतो, ‘तुमच्या कादंबऱ्यांबद्दल बोला. आम्हाला माहीत असलेली तुमची पहिली कादंबरी ‘अल्ला हो अकबर.’ परंतु ‘मी आणि माझ्या कादंबऱ्या’ या मथळ्याच्या ‘रविवार लोकसत्ते’त तुमच्या सत्कारसमारंभाच्या आधी आठ दिवस प्रसिद्ध झालेल्या तुमच्या लेखावरून असं दिसतं, की ज्या फक्त ‘केरळ कोकिळ’ मासिकात प्रसिद्ध झाल्या, ग्रंथनिविष्ट झाल्या नाहीत, अशा दोन कादंबऱ्या तुम्ही १९१३ च्या सुमारास लिहिल्या होत्या. म्हणजे जवळजवळ सत्तेचाळीस वर्ष तुम्ही कादंबरीलेखन करीत आहात. या दीर्घ काळात कादंबरीलेखनाविषयी तुमची मतं बदलत गेली नसली तरी त्यांची वाढ खचितच झाली असेल. लेखनाच्या तंत्राविषयी तुम्ही नवे नवे विचार केले असतील. वेळोवेळी लेखनाचे काही प्रयोग केले असतील. त्याबद्दलची वाचकांची प्रतिक्रिया अजमाविली असेल आणि आज घटकेला वाचकांना सांगण्यासारखे अनेक विचार तुमच्याजवळ असतील. हे सारं ऐकण्याची तुमच्या वाचकांना-आणि जुन्या नव्या लेखकांनासुद्धा-उत्सुकता वाटते. तेव्हा याबद्दल बोला.’

‘असं म्हणता?’ असा उद्गार काढून मी त्या गृहस्थाकडे पाहतो. त्याची जिज्ञासा पूर्ण करण्यासाठी काय काय सांगावं त्याचा विचार करू लागतो. ज्या वाटेनं मी चालत आलो त्या वाटेकडे मान मुरडून पाहतो. त्या वाटेचं आरंभस्थान आता कितीतरी मागं पडलेलं आहे. मला ते धड दिसतही नाही. घाटाच्या माथ्यावर बसलेल्या

माणसाला अनेक वळणांखालचा मैलाचा पहिला दगड स्पष्ट दिसत नाही, फक्त आठवतो, त्याप्रमाणे माझी पहिली कादंबरी मला आठवते. नंतरच्या वाटचालीतल्या अनेक गोष्टीचं मला स्मरण होतं. पन्नास कादंबऱ्यांचा रस्ता चढून येता येता ज्या मोठमोठ्या कलावंत साहित्यिकांची गाठ पडली, ज्यांच्या ललित कृतीवरून कादंबरी-वाङ्मयाबद्दलचे कित्येक सिद्धांत मला पटले आणि तंत्रविषयक नवे नवे प्रयोग सुचले, त्यांचं स्मरण मला होतं. वाचकांना सांगण्यासारखं बरंचसं काही आहे असं मला वाटतं. मी त्या गृहस्थाकडे पाहतो आणि हास्य करून त्याला म्हणतो, 'ऐका.'

परंतु तो गृहस्थ आता मला दिसत नाही ! क्षणापूर्वी तो वृक्षछायेत माझ्यासमोर बसला होता. परंतु आता तो अदृश्य झालेला आहे....तो मला भेटला, माझ्याशी बोलला, माझ्याजवळ बसला, हा सगळा माझ्याच मनानं निर्माण केलेला भास असावा.

परंतु तरीदेखील शीतल छायेतल्या त्या जागेवरून मी उठत नाही...ज्या वाटेनं पन्नासाव्या कादंबरीपर्यंत मी येऊन पोचलो त्या वाटेकडे मी पाहत राहतो. त्या गृहस्थाला मी जे सांगणार होतो ते बोलत राहतो.

मारी कार्रैली या लेखिकेच्या कादंबऱ्या वाचण्यात आता मला रुची वाटणार नाही. तिच्या कादंबऱ्यांच्या रुपया सव्वा रुपयात मिळणाऱ्या स्वस्त आवृत्त्या आता आढळतात, परंतु त्यांचा खप विशेष असेल असं वाटत नाही. पण १९१२ सालच्या सुमारास या लेखिकेच्या कादंबऱ्या वाचण्याची सुशिक्षित मराठी वाचकवर्गात मोठी फॅशन होती. मिसिस हेन्रीवुड आणि मारी कार्रैली यांच्या ललितकृतींनी मराठी वाचकवर्ग आकृष्ट झालेला होता. नूतन मराठी विद्यालयातील माझे गुरुजी श्री. वासुदेव गोविंद आपटे यांनी मिसिस हेन्रीवुड यांच्या काही कादंबऱ्याची भाषांतर प्रसिद्ध केली होती. त्यांतली 'माणिक बाग' ही कादंबरी विशेष गाजली होती. मिसिस हेन्रीवुड यांच्या लेखनात पाल्हाळ आणि पसारा होता. त्या मानानं मारी कार्रैली यांचं लेखन मला अधिक प्रमाणबद्ध आणि नीटनेटकं वाटत होतं. त्यांची जड बोजड भाषा आता कुणाला आवडायची नाही, परंतु त्या काळात तसल्याच भाषेची आवड लोकांना होती. मारी कार्रैलीच्या कादंबऱ्या मी वाचू लागलो आणि तिचा भक्त बनलो. 'थेलमा' या नावाच्या

तिच्या कादंबरीचं रूपांतर मी केलं, आणि हप्त्याहप्त्यांनी येणारी कादंबरी म्हणून ते 'केरळ कोकिळ' मध्ये प्रसिद्धही झालं.

परंतु त्या वेळेस उत्तम रूपांतर करणं यापलीकडे दुसरा कसलाही विचार मी केला नव्हता. ज्या वाटेनं मी वयाच्या वीशीच्या आधीच निघालो ती वाट पुढे केव्हातरी मला पन्नासाव्या मैलापर्यंत चालून जाता येणार आहे याची तर बिलकुल कल्पना मला नव्हतीच, परंतु त्या वाटेनं जाताना कोणत्या आडवाटा गाळल्या पाहिजेत, कोणती पथ्यं सांभाळली पाहिजेत, वाटचाल यशस्वी व्हावी यासाठी कोणत्या गोष्टीकडे कटाक्षानं लक्ष पुरविलं पाहिजे, कुणाची संगत धरली पाहिजे, कुणाची सोडली पाहिजे, याचाही विचार नव्हता. वाट दिसली त्या वाटेनं निघालो इतकंच. दृष्टांत सोडून बोलायचं झाल्यास, एक रूपांतरित कादंबरी मी लिहिली खरी, परंतु कादंबरीलेखनाचा मंत्र आणि तंत्र या गोष्टी माझ्या गावीदेखील नव्हत्या. पुढे चार वर्षांनी एम्.ए.चा अभ्यास करताना मारी कार्रैलीच्या 'टेम्पोरल पॉवर' या कादंबरीवरून 'अल्ला हो अकबर' नावाची पुस्तकरूपात प्रसिद्ध झालेली माझी पहिली कादंबरी मी लिहिली, तेव्हादेखील माझ्या ठिकाणी मंत्रतंत्राची डोळस जाणीव नव्हती. जी कादंबरी मला विशेष आवडली ती मराठी वाचकांना सादर करण्याची इच्छा झाली. ती इच्छा पूर्ण करून टाकली. बस्स ! एवढंच !

परंतु हा आंधळेपणा फार दिवस टिकण्यासारखा नव्हता आणि टिकला नाहीही. हरिभाऊ आपट्यांच्या कादंबऱ्यांवर त्या काळात साऱ्याच लोकांची अनन्य भक्ती होती, त्याप्रमाणे माझीही हाती. त्यांच्या कादंबऱ्याची मी किती पारायणं केली असतील ती माझी मला माहीत. परंतु हा हरिभाऊंच्या कादंबऱ्याचा आस्वाद मला कितीही हवासा वाटला तरी त्यांचा किता गिरविण्याची माझी इच्छा नव्हती. हरिभाऊंच्या लेखनातील प्रसाद आणि सहृदयता मला प्रिय होती. परंतु या काळातील माझ्या अपरिपक्व बुद्धीलादेखील त्यांच्या कथानकांची प्रमाणशून्य रचना आणि निवेदनातील पाल्हाळ दोषास्पद वाटत होता. मराठी कादंबरी अधिक प्रमाणबद्ध, नीटस, आकर्षक, चटकदार व्हायला हवी असं वाटत होतं. हा माझा विचार अर्थातच बराचसा संदिग्ध होता. मराठी कादंबरीचा 'हरिभाऊ आपटे छाप' बदलून सुधारला पाहिजे असं मी म्हणत होतो खरा, परंतु तो सुधारला पाहिजे म्हणजे नक्की कोणतं स्वरूप त्यानं घ्यायला हवं ते मला कळत नव्हतं.

या सुमारास एच्.जी.वेल्स यांची 'अॅन व्हेरोनिका' ही कादंबरी माझ्या वाचनात आली, आणि ती वाचल्यावर मी मनाशी म्हटलं, अशा थाटाची मराठी कादंबरी लिहिली गेली पाहिजे. 'लव्ह अॅन्ड मिस्टर लेविशॉम' व 'सीक्रेट प्लेसेस ऑफ दि हार्ट' या वेल्सच्या आणखी दोन कादंबऱ्या वाचल्यावर तर मराठी कादंबरीसाठी जो आदर्श मी शोधित होतो तो मला सापडला असं वाटलं. एच.जी. वेल्स यांचं कादंबरीलेखन दोन अवस्थांतून गेलं. पहिल्या अवस्थेत ते केवळ कलाकार होते. नंतरच्या दुसऱ्या अवस्थेत ते प्रचारक बनले. नाट्याचार्य काकासाहेब खाडिलकर यांची 'स्वयंवर' नंतरची नाटकं ज्याप्रमाणे केवळ प्रचाराच्या आहारी जाऊन लिहिली गेली आणि कलेच्या दृष्टीनं निकृष्ट ठरली, तसाच काहीसा प्रकार एच.जी. वेल्स यांच्या कादंबऱ्यांच्या बाबतीत झाला. प्रचारकाच्या भूमिकेवरून लिहिलेल्या त्यांच्या कादंबऱ्यांचा गाजावाजा पुष्कळ झाला, परंतु मला त्या मुळीच आवडल्या नाहीत. त्या कादंबऱ्या नव्हत्या. इंग्रजीत ज्याला 'Tracts' म्हणतात तशा प्रकारचं त्यांचं स्वरूप होतं. वर ज्या तीन कादंबऱ्याची नावं सांगितली त्या कादंबऱ्यांनी मात्र मला मोहिनी घातली, आणि मी मनाशी ठरविलं की या धर्तीची मराठी कादंबरी लिहावयाची. मराठी वाचकांना कादंबरीची एक नवीन तऱ्हा दाखवण्याच्या निश्चित कल्पनेनं लिहिलेली माझी पहिली कादंबरी 'कुलाब्याची दांडी' एकदम लोकप्रिय ठरली.

तेव्हापासून कादंबरीलेखनाच्या शास्त्राकडे आणि कलेकडे मी वाढत्या जागरूकतेनं बघू लागलो. शिकण्याच्या दृष्टीनं इंग्रजी कादंबऱ्या वाचू लागलो. जे जे आधुनिक आणि सौंदर्यवर्धक दिसेल ते ते स्वतःच्या लेखनात-आणि पर्यायानं मराठी कादंबरीत-आणण्याच्या हेतूनं पाश्चात्य कादंबरीलेखकांच्या कृतीचा अभ्यास करू लागलो. मला विशेष आवडलेल्या कादंबऱ्यावर रसग्रहणात्मक टीकालेखही लिहू लागलो. हे माझे टीकालेख मराठी वाचकांना तर नावीन्यपूर्ण आणि उद्बोधक वाटलेच, पण शिवाय ते लेख म्हणजे मी स्वतः नवं नवं काय शिकत होतो त्याची एक प्रकारची नोंदच म्हणावी लागेल. 'मनोहरची आकाशवाणी', 'वेचलेले मोती' आणि थोड्याच दिवसांपूर्वी प्रकाशित झालेलं 'कस्तूरीची लूट'-या पुस्तकात ज्या जवळजवळ पंचवीस तीस कादंबरीकारांच्या पुस्तकांचा परिचय मी करून दिला आहे, त्या सर्वांचा उपयोग माझ्या स्वतःच्या कादंबरीलेखनाचं तंत्र उत्तरोत्तर विकसित आणि अधिक प्रभावी करण्याकडे झालेला आहे.

'मनोहरची आकाशवाणी' व 'वेचलेले मोती' यासारखी आणखी पुस्तकं मी का लिहित नाही अशी पृच्छा अनेक वाचकांकडून मला वारंवार झालेली आहे. याचं उत्तर एवढंच की, ज्या कादंबऱ्यांचा रसग्रहणात्मक परिचय मराठी वाचकांना करून देण्याची तीव्र इच्छा व्हावी अशा कादंबऱ्या गेल्या कित्येक वर्षांत माझ्या आढळातच फारशा आल्या नाहीत. अलीकडे इंग्रजी कादंबरीसाहित्यात नमुनेदार सुंदर कृतीचं दुर्भिक्ष आलं आहे की काय कोण जाणे? परंतु 'कस्तूरीची लूट' या पुस्तकात ज्याबद्दल मी विस्तारानं लिहिलं आहे त्या सहा पुस्तकांचा अपवाद सोडला, आणि रिचर्ड मेसन यांची मला अत्यंत आवडलेली 'The world of Suzie Wong' ही विलक्षण चित्तवेधक कादंबरी, आणि त्यांचीच A passionate summer ही जरा कमी प्रतीचे पण तरीही लेखनशैलीच्या दृष्टीनं सुबकच अशी कादंबरी सोडली तर गेल्या वीस वर्षांत फार थोड्या नमुनेदार इंग्रजी कादंबऱ्या माझ्या वाचनात आल्या. याउलट १९३० ते १९४० या दहा वर्षांत किती तरी सुंदर सुंदर अशा इंग्रजी कादंबऱ्या मला वाचायला मिळाल्या. इंग्रजी कादंबरी-नाट्य साहित्याला त्या दहा वर्षांत जणू वासंतिक बहर आला होता. आता 'कथा-युग' सुरू झालेलं असून मराठी साहित्यात ज्याप्रमाणे नव्या कादंबरीकारांची संख्या डोळ्यांत भरण्यासारखी नाही, तशीच काहीशी परिस्थिती इंग्रजी साहित्याच्या क्षेत्रातही झाली असावी अशी शंका येते.

ते कसंही असो, एवढं खरं की, १९३० च्या सुमारास एकामागोमाग एक अशा अनेक इंग्रजी कादंबऱ्या माझ्या हाती आल्या, आणि त्यांचा लेखनकलेच्या दृष्टीनं मी डोळस अभ्यास केला. एकेका लेखकावर किंवा लेखिकेवर मी काही काळ विशेष प्रेम केलं. माझ्या प्रीतीची आणि भक्तीची स्थानं बदलत गेली, परंतु काही काळ त्या कादंबरीकाराची माझ्यावर फार मोहिनी पडली. आणि त्याच्या मिळविता आल्या तेवढ्या सगळ्या ललित कृती मी आधाशीपणानं वाचून काढल्या. मिसेस ई. डब्ल्यू. सावी, वॉरिक डीपिंग, सेसिल रॉबर्ट्स, व्हिकी बाऊम, सॉमरसेट मॉम, अप्टन सिंक्लेअर, आर.सी. हचिन्सन, हॉवर्ड स्पिंग, जेम्स हिल्टन, क्रोनीन, लॉइड डग्लस, अशांच्या एकाहून एक सरस कादंबऱ्या मला वाचायला मिळाल्या, आणि प्रत्येकीत कोणता ना कोणता तरी विशेष गुण मला आढळला.

कथानकांची मांडणी करण्यातील चतुराई, पात्रनिर्मिती आणि प्रसंगयोजना यांतील सहृदयता आणि कल्पकता, संवादलेखनातील चटकदार सफाई,

निसर्गवर्णनाची हातोटी, निवेदनपद्धतीतलं वैचित्र्य-इत्यादी गुणांनी नटलेली मराठी कादंबरी निर्माण करण्याची माझी प्रतिज्ञा होती, आणि ती सिद्ध करण्यासाठी मी झटत होतो. 'जी सबंध पाहिली तरी रमणीय वाटते, आणि जिचं एकेक अंग पाहिलं तरी ते देखील तितकंच रमणीय वाटतं तिचं नाव कलाकृती' - ही व्याख्या अगदी पहिल्यापासून मी डोळ्यांपुढे ठेवली होती. गायन, वादन, नर्तन, चित्र, शिल्प, वक्तृत्व, साहित्य या सर्व क्षेत्रांत ही व्याख्या लागू होण्यासारखी आहे, हा विचार माझ्या मनात अधिकाधिक दृढ होत होता. आणि वर उल्लेखिलेल्या कलावंतांच्या ललित कृतीपासून कादंबरीच्या एकूण सौंदर्यात भर घालणारी जी जी गोष्ट शिकण्यासारखी वाटली ती मी शिकत होतो. 'फडकेछाप कादंबरी' असं जिला माझे चाहते भूषण म्हणून आणि माझे टीकाकार दूषण म्हणून नाव देतात त्या 'फडकेछाप कादंबरी' ला अधिकाधिक स्पष्ट आकार येत होता, आणि तिचा विकास होत होता. माझी पन्नासावी कादंबरी 'कुह ! कुह !' म्हणजे या विकासातील नवा ताजा टप्पा आहे. अजूनही विकासाची क्रिया संपलेली नाही किंवा थांबलेली नाही. सतत चिंतनानं नित्य नवे प्रयोग मी करीत आहे. ही प्रयोगशीलता अशीच चालू राहणार आहे.

'मी माझ्या कादंबऱ्या कशा लिहितो?' हा माझा गाजलेला लेख 'किलोस्कर' मासिकात प्रसिद्ध झाला त्या गोष्टीला बावीस वर्षे झाली. या काळात कादंबरीचा हेतू आणि प्रयोजन याविषयीची माझी मतं नुसतीच स्थिर राहिलेली नाहीत तर अधिकच दृढ झालेली आहेत. कादंबरीची चित्तवेधकता वाढविण्यासाठी काय काय करता येतं याबद्दलच्या कल्पना मात्र थोड्या बदलल्या आहेत, त्यात नव्या कल्पनांची बरीचशी भरही पडली आहे. कादंबरी का लिहावयाची याविषयीचे मनातले सिद्धांत अधिक बळकट झाले आहेत, कादंबरी कशी लिहावी याबद्दलचे नवे नवे प्रयोग सुचले आहेत.

कादंबरीचा हेतू आणि प्रयोजन याविषयीचा माझा सिद्धान्त कायम आहे असं मी म्हटलं खरं, परंतु याला एक छोटीशी पुस्ती जोडली पाहिजे. ती अशी की, कादंबरीच्या प्रयोजनाविषयीचा माझा सिद्धान्त पूर्वीहून काहीशा वेगळ्या शब्दांत मी अलीकडे मांडीत असतो. पूर्वी मी असं म्हणत असे की, वाचकांना सौंदर्यदर्शन घडविणं व आल्हाद देणं हे कादंबरीचं मुख्य कार्य होय. अलीकडे हीच गोष्ट जरा वेगळ्या रीतीनं मी सांगत असतो, आणि असं प्रतिपादीत असतो की, प्रत्येक

मनुष्याच्या वाट्याला आलेलं आयुष्य मर्यादित आहे, संकुचित आहे, पण या मर्यादेपलीकडे मानवी आयुष्याचे जे अनंत प्रकार आहेत त्यांचाही अनुभव घ्यावयास मिळावा अशी एक विचित्र गूढ ओढ प्रत्येकाच्या ठिकाणी आहे, आणि या ओढीची तृप्ती ललित साहित्य करीत असतं. भोवतालच्या व्यक्तींच्या सुखदुःखांचा अनुभव सहानुभवशक्तीच्या साहाय्यानं घेता येणं हा कादंबरीच्या ठिकाणी आवश्यक असणारा पहिला गुण, आणि हा अनुभव प्रभावी कलापूर्ण कथारचनेच्या साहाय्यानं वाचकांच्या अंतःकरणापर्यंत पोचविणं हा त्याचा दुसरा विशेष गुण. उत्कट संस्कार आणि प्रभावी आविष्कार ही कादंबरीकाराची दोन मुख्य हत्यारं. ती वापरून लेखक लिहितो, आणि त्याची कलाकृती वाचली की वाचकांचा अनुभव विस्तृत आणि समृद्ध होतो. ललित कृतीच्या वाचनानं होणाऱ्या आल्हादात रसास्वादाचा भाग असतो त्याप्रमाणेच अनुभव समृद्ध झाल्याच्या जाणिवेचाही भाग असतो. कादंबरीकाराचा अनुभव जितका विविध, सर्वस्पर्शी आणि संपन्न असेल तितका तो मोठा कादंबरीकार आणि तितक्याच प्रमाणात त्याची कादंबरी वाचणारा वाचकही मोठा होतो. आपल्या वाट्याला आलेल्या जीवितप्रकाराच्या मर्यादेबाहेर जाण्याची इच्छा म्हणजे टीकाकार ज्याची हेटाळणी करतात तो 'पलायनवाद' (Escapism) बिलकुल नव्हे. ज्या अनंत जीवितप्रकारांनी हा संसार नटलेला आहे त्यापैकी शक्य तितके प्रकार अनुभवण्याची जी इच्छा मनुष्यमात्राच्या अंतःकरणात आहे, तिचं वर्णन केवळ 'पलायनाची इच्छा' अशा शब्दांनी करणं चुकीचं होईल. 'एको हं बहुस्याम्' (मी एकच आहे, परंतु मला अनेक व्हायचं आहे.) अशा स्वरूपाची ही प्रेरणा आहे. स्वतःच्या प्राप्त आयुष्यापासून कर्तव्य सोडून दूर पळून जाण्याची ही इच्छा नव्हे. अनुभवाचा विस्तार आणि विकास-वाटल्यास आत्म्याचा विकास म्हणा-साधण्याची ही इच्छा आहे. एकाच जन्मात अनेक जन्म जगून पाहण्याची ही इच्छा आहे. मनुष्याची ही इच्छा कादंबरी, नाट्य अशा प्रकारच्या ललित साहित्यानं पूर्ण होत असते. उत्तम साहित्याचं लक्षण सांगताना त्यात 'परतत्त्वस्पर्श' पाहिजे असं ज्ञानेश्वरांनी म्हटलं आहे. ज्ञानेश्वरांच्या काळात साहित्याचा हेतूच मोक्षप्राप्ती समजला गेल्यामुळे त्यांनी परतत्त्वस्पर्शाचा उल्लेख केला हे ठीकच झालं. परंतु आज 'कलेसाठी कला' या तत्त्वावर हल्ला करताना लुंग्या लुंग्या अनधिकारी टीकाकारांनी परतत्त्वस्पर्शाची आरोळी ठोकावी यात विनोद आहे खराच. आधुनिक दृष्टीनं परतत्त्वस्पर्शाचा अर्थ करता येईल तो असाच की